

УДК 343.98

А.Ф. ВОЛОБУЄВ, докт. юрид. наук, проф.,
Харківський національний університет внутрішніх справ

С.М. ЛОЗОВА, канд. психол. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

ПРО СУТНІСТЬ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

Ключові слова: ідентифікація об'єкта за уявним образом, психологічні механізми сприйняття, запам'ятовування і відтворення, сукцесивне, симультанне впізнання

Пред'явлення для впізнання в системі слідчих дій належить до особливих способів одержання доказів, спрямованих на виявлення «ідеальних» слідів злочину у пам'яті його очевидців. Особливості цієї слідчої дії обумовлені, перш за все, тією обставиною, що вона цілком ґрунтується на психофізіологічних якостях людей і має складний психологічний механізм її реалізації. У ст.174 «Пред'явлення особи для впізнання», ст.175 «Пред'явлення предметів для впізнання», ст.176 «Протокол пред'явлення для впізнання» КПК України не розкривається зміст цієї слідчої дії, але визначені достатньо чіткі правила її підготовки, проведення і фіксації результатів, у світлі яких сформульовані в окремих підручниках і навчальних посібниках з криміналістики положення виглядають неточними, а іноді і суперечливими.

Окремі процесуальні, криміналістичні і психологічні аспекти пред'явлення для впізнання досліджувалися в працях таких науковців, як О.Я. Гінзбург, М.М. Гапанович, М.О. Головецький, А.В. Дулов, В.О. Коновалова, Л.Є. Крикунов, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, А.Р. Ратінов, М.В. Салтєвський, З.Г. Самошина та деяких інших. Але незважаючи на це залишаються спірними окремі тлумачення завдань пред'явлення

для впізнання та рекомендації щодо його підготовки і проведення, що негативно впливає на слідчу практику. Таким чином, ціллю даної статті є розгляд окремих спірних питань щодо тлумачення завдань даної слідчої дії, а також дослідження психологічних механізмів сприйняття, запам'ятовування, відтворення і їх вплив на формування показань впізнаючої особи. Такі положення, на наш погляд, будуть слугувати подальшому вдосконаленню теорії і практики пред'явлення для впізнання.

Наприклад, окремі автори вказують на встановлення групової належності (схожості) як на одну з можливих цілей пред'явлення для впізнання [1, с.139; 2, с.336; 3, с.610]. Уявляється, що така вказівка не відповідає сутності цієї слідчої дії і суперечить положенням ч.2 ст.174 КПК України, де говориться про те, що особа пред'являється для впізнання серед інших осіб у кількості не менше трьох, які не мають різних відмінностей у зовнішності та одягу. У ч.3 ст.175 КПК України також зазначається, що предмет, що підлягає впізнанню, пред'являється впізнаючому в числі інших *однорідних* предметів (виділено авторами). Тобто, законодавчо визначається, що всі об'єкти, які пред'являються для впізнання, повинні бути однієї групи. З огляду на це не можна визначати встановлення групової належності як завдання даної слідчої дії.

Наведене дає підстави для твердження про те, що законодавцем при формулюванні статей 174, 175, 176 КПК України, які регламентують порядок підготовки, проведення і фіксації результатів пред'явлення для впізнання була використана концепція ідентифікаційної сутності даної слідчої дії. Пред'явлення для впізнання – це слідча дія, яка полягає в ідентифікації матеріального об'єкту за уявним образом, який сформувався в особи під час сприйняття певної події, яка має значення для встановлення істини у кримінальній справі. Але це є можливим тільки тоді, коли в уявному образі знайшли відображення як загальні, так і окремі ознаки

об'єкту впізнання. Тому і передбачається обов'язковим попередній допит впізнаючої особи про такі ознаки та умови сприйняття, які фактично виступають підставою прийняття рішення про можливість пред'явлення для впізнання. Більше того, у випадку позитивного результату впізнання з контрольною метою особі пропонується пояснити, за якими ознаками вона впізнала об'єкт (ч.3 ст.174 КПК України).

У зв'язку з викладеним виникає питання про можливість проведення такої слідчої дії, як пред'явлення для впізнання, в окремих слідчих ситуаціях. У процесі досудового слідства слідчі стикаються з тим, що різні особи, спостерігаючи одну й ту ж саму подію, об'єкт з однакової відстані, перебуваючи в ідентичних умовах, по-різному розповідають про побачене, тобто по-різному відтворюють ці явища. Зрозуміти причини цих явищ можливо за допомогою даних психології, котрі дозволяють визначати індивідуальні відмінності між людьми та з'ясувати ряд психологічних процесів, які виникають під час сприйняття окремих об'єктів, явищ.

Формування показань впізнаючого складається з таких психічних процесів, як сприйняття об'єкта за допомогою органів почуттів, запам'ятовування його ознак, відтворення мисленого образу на допиті, узнавання об'єкта під час пред'явлення для впізнання. Вказані стадії формування показань відповідають основним психологічним процесам, що відбуваються в мозку людини під час її пізнавальної діяльності.

Сприйняття – перша стадія формування показань. У процесі впізнання особа може бути як суб'єктом, так і об'єктом сприйняття. При цьому вона може сприйматися як безпосередньо (в натурі), так і опосередковано (за копіями). За результатами експериментів, зріст особи, колір очей, волосся, форма, параметри носу, губ для дорослого спостерігача є найбільш значимими елементами фізичного обліку особи, з якими пов'язані ті чи інші особливості особи, яка сприймається. Більшості людей характерно сприймати у

зовнішності такі особливості, які є відхиленнями від ознак суб'єктивної моделі, прийнятої цією особою в якості норми, зразка. Разом із тим, сприйняття у кожної особи має свої індивідуальні особливості (різні особи відмічають в одних і тих самих об'єктах якісь ознаки частіше, ніж інші). Також якість ознак, їх кількість будуть залежати від відстані спостереження. В умовах нормальної видимості, людина з хорошим зором розрізняє контур особи з відстані 1 км, вбрання – з 400 метрів, з 300 метрів - голову, плечі, овал обличчя і колір одягу, з 200 метрів – деякі риси обличчя, з 60 метрів – очі і та ін. [4, с.33].

За типом сприйняття вирізняються об'єктивний і суб'єктивний типи сприйняття. Для об'єктивного типу сприйняття характерна сувора відповідність тому, що відбувалося в дійсності. Особи з суб'єктивним сприйняттям виходять за межі того, що відбулося в реальності і додають багато інформації від себе (в залежності від своєї суб'єктивної оцінки ситуації, упередженого ставлення). Такі особи під час розповіді надають перевагу своїм суб'єктивним враженням про подію над самою подією. Вони більше розповідають про те, що відчували або думали в момент подій, про які розповідають [5, с.214].

Надзвичайно велике значення у формуванні показань має суб'єктивність сприйняття, оскільки інформація, яка міститься в показаннях допитуваних осіб, пройшла через фільтр свідомості, обсяг і якість її визначатимуться як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. До об'єктивних чинників відносяться умови сприйняття: видимість, чутність, тривалість сприйняття, погодні явища (туман, дощ, снігопад), особливі температурні умови (спека, сильний мороз), які обмежують фізичні можливості органів почуттів і об'єктивність сприйняття та інші (віддаленість) відстань до предмета спостереження.

Суб'єктивні чинники належать до індивідуальних властивостей особи, які справляють суттєвий вплив на процес формування показань. З них найхарактернішими є: стан

органів чуттів; емоційний стан особи, яка сприймає той чи інший об'єкт; особистий інтерес до фактів, явищ, які сприймаються; спрямованість уваги; інтелект тощо. Серед перелічених факторів найбільший вплив справляє стан органів чуттів. Якщо вони перебувають у хворобливому стані (поганий зір, слух), то сприйняття може бути неповним і неточним. Вплив емоційного стану на процес сприйняття може бути подвійним: вони можуть підвищувати чутливість, сприйнятливості або знижувати їх, гальмувати та перекичувати сприйняття. Негативні емоції – переляк, відчуття небезпеки, страх, – знижують обсяг і якість сприйняття. Сприйняття залежить і від інтересу спостерігача до подій, що сприймаються. Приміром, якщо людина спостерігає напад (розбійний, хуліганський) на знайому людину, то в цьому випадку зацікавленість позначиться на сприйняттю. Професія також впливає на процес сприйняття. Приміром, художник-портретист може більш повно і точно сприйняти ознаки зовнішності (обличчя) особи, кравець – запам'ятати та описати одяг.

Знання закономірностей процесу сприйняття і мислення дають змогу при вивченні практики розслідування виділити типові помилки, що виникають на першому етапі формування показань. Крім оптичних, слухових та інших перекичень, на цьому етапі типовими є помилки, пов'язані з неправильним визначенням розмірів, відстаней, кількості, з неправильним судженням про співвідношення, послідовність і інші зв'язки між предметами та явищами.

Запам'ятовування – друга стадія формування показань. Вирізняють довільне (цілеспрямоване, навмисне) і мимовільне запам'ятовування. Довільне завжди стимулюється вольовими зусиллями, відбувається в процесі свідомого осмисленого заучування. Мимовільне запам'ятовування має місце, коли інформація залишається в пам'яті без свідомо поставленої мети, що особливо властиве дітям.

Відтворення – третя стадія формування

показань, яка відбувається за допомогою (в більшості своїй) мовних засобів. Відтворення – це відображення минулого, при якому предмет не сприймається заново, він у цей момент відсутній, виникає його образ. Стадія відтворення, як і дві попередні, залежить від ряду суб'єктивних та об'єктивних чинників, а також від процесів сприйняття і запам'ятовування, які відіграють вирішальну роль при відтворенні.

Перед усім на відтворення справляють вплив ті дефекти, які мали місце при сприйнятті та запам'ятовуванні. Також на процес відтворення впливають темперамент особи, яка дає показання і його емоційний стан. У зв'язку з допитом, який має відбутися, нерідко негативні емоції впливають на його пам'ять і заважають згадати об'єкти, факти, котрі за інших обставин відтворюються без зусиль. Також на емоційний стан допитуваного впливає наявність або відсутність психологічного контакту зі слідчим.

Психологами виділяються дві форми впізнання: 1) аналітичне або деталізує (сукцесивне) – це сприйняття, при якому виділяються (аналізуються) окремі ознаки зовнішності (наприклад, колір очей, волосся, особливі прикмети); 2) синтетичне або цілісне (симультанне), тобто сприйняття об'єкту в цілому, без виокремлення окремих ознак. Особи з синтетичним типом сприйняття не звертають уваги на деталі, подробиці. Для осіб з аналітичним сприйняттям характерно, навпаки, чітке виділення деталей і подробиць. Схильність до симультанного або сукцесивного узнавання залежить від індивідуальних психічних особливостей людини. На продуктивність узнавання впливають соціальний досвід впізнаючого, його вольова активність, тип пам'яті, час, який минув з моменту сприйняття об'єкта до моменту пред'явлення його для впізнання, та інші умови [5, с.214].

Однак, наведені характеристики двох типів сприйняття достатньо рідко зустрічаються в чистому виді. Частіше вони доповнюють один одне, оскільки найбільш продуктивним

є сприйняття, що спирається на позитивні характеристики обох типів. Таке сприйняття поєднує в собі елементи синтетичного і аналітичного сприйняття. Ця форма сприйняття в процесі надання інформації може діагностуватися за такими даними, як вибіркове повідомлення окремих ознак разом із синтетичним (внутрішнім, яке не піддається виокремленню і аналізу) сприйняттям інших ознак.

Як зазначалося, впізнаючий перед пред'явленням для впізнання повинен бути детально допитаний відносно ознак особи (або предмета), що пред'являється для впізнання. Якщо впізнаючий не може детально описати ці ознаки, незважаючи на його впевненість впізнати особу чи предмет, пред'явлення для впізнання стає проблематичним. Однак, симультанне впізнання базується саме на тому, що особа робить висновки шляхом загального сприйняття об'єкта, свідомо минаючи стадію аналізу ознак. Вона, як правило, не може описати індивідуальні (окремі) ознаки об'єкта. Це найбільш характерно для об'єктів, які часто спостерігаються впізнаючими особами (родичі, знайомі, предмети постійного використання). В проекті нового Кримінально-процесуального кодексу України (ст.203) його автори, враховуючі особливості симультанного впізнання людей, пропонують впізнаючому пред'являти не три особи, а щонайменше п'ять осіб [6, с.68]. На наш погляд, це значно ускладнює цю слідчу дію, окрім того існує такий негативний момент, як розсіювання уваги (зменшення її концентрації на одному об'єкті). Положення законодавства щодо кількості осіб (три), які пред'являються для впізнання, виникла не випадково. На думку психологів, саме така кількість найліпша для концентрації уваги, з одного боку, і для можливості розпізнавання, з іншого.

Виходячи з наведеного, слідчому при попередньому допиті особи важливо встановити, яке саме впізнання (сукцесивне або симультанне) притаманне впізнаючому. Якщо допитуваному притаманне симультанне (синтетичне) узнавання і він не може описати

окремі ознаки об'єкта, слідчий все одно не повинен відмовлятися від намагання встановлення таких ознак. Він може використати методи оживлення пам'яті, асоціації за схожістю, суміжністю і контрастністю, які відіграють важливу роль при відтворенні уявного образу. Також для згадування доцільно використовувати альбоми «Типи та елементи зовнішності», «Портрет», а також комп'ютерні програми «Фоторобот» та інші. Крім того, особа, яка проводить допит, у необхідних випадках повинна звернути увагу на те, що може мати місце ремінісценція пам'яті (тобто найбільш чітке і детальне відтворення в пам'яті події через певний, інколи значний проміжок часу після спостереження), а при травмі черепа – й ретроградна амнезія. Знання цих властивостей пам'яті дозволяє дійти висновку, наприклад, про необхідність повторного допиту через деякий час.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що пред'явлення для впізнання є слідчою дією, яка ґрунтується на психофізіологічних механізмах сприйняття, запам'ятовування, відтворення і полягає в ідентифікації матеріального об'єкта за уявним образом, який сформувався в особі під час сприйняття певної події. Прийняття рішення про можливість проведення даної слідчої дії повинно базуватися на встановленні комплексу ідентифікаційних ознак об'єкта при допиті впізнаючої особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Криміналістика. Криміналістическая тактика и методика расследования преступлений : учебник [для юридических вузов и факультетов] / под ред. проф. В. Ю. Шепитько. – Х. : ООО «Одиссей», 2001. - 528 с.
2. Криміналістика : підручник / за ред. П. Д. Біленчука. – 2-ге вид. випр. і доп. – К. : Атіка, 2001. – 544 с.
3. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / В. М. Тертишник. – К. : А.С. К., 2002. – 1056 с.

4. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 200 с.

5. Маклаков А. Г. Общая психология : учебн. / А. Г. Маклаков. – СПб. : Изд-во «Питер». 2000. – 592 с.

6. Головецкий, М. О. Психофізіологічні основи узнавання і тактика пред'явлення для впізнання під час досудового слідства : моногр. / М. О. Головецкий. – Тернопіль : Вид-во «АСТОН», 2006. – 108 с.

Волобуєв А. Ф. Про сутність та психологічні засади пред'явлення для впізнання / А. Ф. Волобуєв, С. М. Лозова // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 70–74 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09vafpdv.pdf>

Пред'явлення для впізнання розглядається як слідча дія, завданням якої є ідентифікація певного об'єкта за уявним образом, який сформувався в особі під час сприйняття певної події. Досліджуються можливості його проведення при наявності різних психологічних механізмів сприйняття, запам'ятовування і відтворення.

Волобуєв А.Ф., Лозова С.Н. О сущности и психологических основах предъявления для опознавания

Предъявление для опознания рассматривается как следственное действие, цель которого состоит в идентификации определенного объекта по мысленному образу, который сформировался у лица во время восприятия определенного события. Исследуются возможности его проведения при наличии разных психологических механизмов восприятия, запоминания и воспроизведения.

Volobuev A.F., Lozovaya S.N. About Main Points and Psychological Foundations in the Charging of Identification

The charging of the identification is considered as the inquiry action which purpose is to identify the concrete object with its mental shape which somebody perceived by himself using concrete events. Possibilities of charging's making are explored with a presence of different psychological mechanisms of a perception, the remembering and a reproduction.